

Madarász Mihály

---

## A VILÁGPIACI KÓOLAJÁRAK ÉS A SZOVJETUNIÓ FELBOMLÁSA

A kérdést már többen feltették és megválaszolták a történészek, gazdaságtörténészek közül, de a legtöbb elmélet nem tud arra érdemben magyarázatot adni arra, hogy vajon miért éppen az 1980-as évek végén, a 90-es évek elején következett be a Szovjetunió és az államszocialista rendszer összeomlása, és miért olyan földindulásszerű gyorsasággal? Ahogyan ma a politológiai közfelfogás vélekedik a marxista-leninista államszervezési modellről mint életképtelen ideológiáról, annak fényében nem megválaszolható az a kérdés, hogy akkor miként tudtak fennmaradni a szovjet típusú tervutasításos rendszerek több mint hetven esztendeig?<sup>1</sup> A Szovjetunió összeomlásának távlatos és szaktudományos vizsgálatában ma több értelmezés és iskola létezik, az eltérő narratívákban gazdasági, társadalmi és politikai változások jelennek meg interpretációkként. A politikai síkú magyarázó elméletek közül a szakirodalom a politikai rendszer jóléti legitimitációjának elvesztését vagy a politikai elit saját hatalomátmentési taktikáját emeli ki. Gazdasági értelemben pedig sokan hangsúlyozzák az SDI, a reagani csillagháborús terv kihívását, melyet a Szovjetunió és annak gazdasága már nem tudott volna finanszírozni. További gazdasági értelmű interpretációként említik még a szakirodalomban a központi tervgazdálkodás gyors összeomlását.<sup>2</sup>

Jelen írásomban arra keresem a választ, milyen döntő, alapvető, determináló világgazdasági paraméterek változtak meg a 80-as évek folyamán, melyek addig a rendszer létrejöttéhez és fenntartásához járultak hozzá, ekkor viszont a megroppanásához.

<sup>1</sup> Többek között a témával elsőként foglalkozik: Dallin, Alexander: Causes of the Collapse of the USSR. Post-Soviet Affairs (1992), No. 4.

<sup>2</sup> Lásd részletesebben: A Szovjetunió vége. Poszt-Szovjet Füzetek III. Szerk.: Krausz Tamás–Szvák Gyula. ELTE Ruszisztikai Központ, Budapest, 1991.

A történelmi orosz állam már a korai időktől tradicionális nyersanyag-szállítója volt Nyugat-Európának. Ez a helyzet alapvetően a szovjet rendszerben sem változott meg, így érinthette sokkal jobban a nyersanyagárakban beállt bármilyen árváltozás.<sup>3</sup>

Fentiekből adódik a kérdés: miért tulajdoníthatunk az olajkitermelésnek jelentős szerepet a szovjet gazdaságtörténet hosszú távú, szekuláris ciklusainak esetében? Tömören azért, mert nincs még egy olyan nyersanyag, amely ennyire nagy hatással bírt volna a szovjet gazdasági növekedésre. Tankönyvszerű példa, hogy a csökkenő vagy alacsony olajár csökkenő inflációt és lassuló GDP-növekedést generál. Az olaj jegyzésárainak növekedése pedig ezzel ellentétes hatást kifejtve serkenti a gazdasági növekedést. A fentiek hatása könnyen bizonyítható a korabeli szovjet nemzetgazdaságra. Egészen szoros a kapcsolat a szovjet költségvetés és államháztartás mutatószámai és az olajárak alakulása között már egészen az 1960-as évektől.

Jelen tanulmány bizonyítékokat próbál felsorakoztatni arra, hogy az orosz kőolajiparnak milyen determinisztikus szerep jutott a Szovjetunió széthullásában, és hogyan határozta meg a gazdaságfejlődési alternatívákat évtizedeken keresztül.<sup>4</sup> Az írás célja az 1989-es – *annus mirabilis* (mágikus év) – nagy kelet-európai átalakulás és felbomlás értelmezéseként egy gazdaságtörténeti elemzési módszert felvázolni. A szovjet gazdasági folyamatok önmagukban való vizsgálata és azok megértése a világ gazdasági ciklusok adekvát értelmezése nélkül ugyanis csak fenomenológiához vezet. Értelmezésemben a gazdasági folyamatok determinisztikus erővel hatnak a politikai berendezkedésre is, ezért a szovjet összeomlás egészét és a közép-kelet-európai régióra gyakorolt hatását kívánja az írás megragadni a főbb gazdasági folyamatokban.

A Szovjetunió – lévén, hogy a világ második legnagyobb olajexportőréről van szó – az olaj árának az 1980-as évtizedben bekövetkező esése következtében óriási exportbevételektől esett el. Ezért hozzávetőlegesen két évtizedre mély recesszióba, a háború óta nem tapasztalt gazdasági válságba ke-

<sup>3</sup> Gerschenkron, Alexander: A gazdasági elmaradottság történelmi távlatból. Tanulmányok. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1984.

<sup>4</sup> Lásd bővebben Jegor Gajdar idevágó könyvét. Gaidar, Yegor: Collapse of an Empire. Lessons for Modern Russia. Washington, Brookings I.P., 2007.

rült. A kőolaj világpiaci árának drámai esésével párhuzamosan,<sup>5</sup> 1988 és 1992 között több mint 30%-kal visszaesett a kitermelési kapacitás is.<sup>6</sup> Mindez természetesen nem egyetlen tényezőként eredményezte a szovjet típusú államszocialista tervgazdaság csődjét, de alapjában ez teremtette meg a kapitalista típusú transzformáció alternatíváját. Az általános értékelésekkel szemben a széthullás oka nem a központi tervezés és a rendszer immanens életképtelensége volt – ahogyan ma azt a liberális történetírás állítja –, hanem valójában inkább az adekvát tervezés hiánya és a külső körülményekben beállt radikális változásra való válaszképtelenség vezetett a rendszer összeomlásához.

## Az olaj szerepe az átmenet időszakában

Mivel a szovjet összeomlás forrásaihoz és dokumentumaihoz nehézkesen vagy egyáltalán nem lehet hozzáférni, ezért a gazdasági statisztikák tárházához kell nyúlnunk, hogy felfejthessük az átmenet lényegi mozzanatait. Számos részletében osztom Jegor Gajdar állítását, aki nemrég publikált monográfiájában kijelenti, hogy a Szovjetunió összeomlásának története leegyszerűsítve nem más, mint a gabonáról és olajról szóló történet.<sup>7</sup> Mivel a szocialista blokkon belül a Szovjetunió volt az egyetlen kőolaj- és földgázexportőr, így a kitermelésben és a világpiacokon beállt minden negatív irányú változás is őt érintette a legjobban. Lengyelország, Csehszlovákia és Magyarország csak áttételesen és indirekt módon szembesültek ezekkel a problémákkal. Megfigyelhető, ahogy a termelés és az árak visszaesése okozta válság kulminálódott az 1980-as évek első felében, aminek következtében a drámai gazdasági visszaesésből és recesszióból Oroszország nem is lábalt ki addig, amíg a nyersolaj világpiaci ára újra 40 dollár/hordó árszint fölé nem emelkedett (2004-ben).<sup>8</sup> Ahogy az Egyesült Államok gazdaságfejlődésének esetében a gazdaságtörténeti szakirodalom bizonyította a kőolaj gazdasági növekedés-

<sup>5</sup> Az 1984-es 28,74 dollár/hordós árfolyamról 1986-ra 14,44 dollár/hordóra zuhant az olaj jegyzési árfolyama.

<sup>6</sup> Lásd bőven ellátott statisztikai adatokkal: Kudrov, V. M.: Szovjetszkaja ekonomika v retrospektiv. Moszkva, Nauka, 2003, 76.

<sup>7</sup> Gaidar, i. m. 2007.

<sup>8</sup> Sachs, J. D.–Warner, A. M.: Natural Resources Abundance and Economic Growth, Development Policies in Natural Resource Economies. Cheltenham, Edward Elgar, 1999, 121.

re gyakorolt közvetlen hatását, úgy ezt a vonatkozást eddig a Szovjetunió gazdaságtörténetének kutatásaiban, monográfiáiban meglehetősen marginálisan kezelték. Hogy az energiahordozók ármozgásai szoros korrelációt mutatnak a gazdasági növekedéssel, azt eddig senki nem bizonyította a Szovjetunió esetében.<sup>9</sup>

Mielőtt a szovjet kőolajtermelés adatainak elemzésével eljutnánk a szovjet gazdaság 1980-as évtizedben bekövetkezett válságsorozatáig, előtte nézzük meg a témánk szempontjából lényegbevágó Kondratyev-féle cikluselméletet. A Kondratyev-ciklus bűvópatakként évtizedeken keresztül megbújt a szovjet gazdaságtörténetek, makrogazdasági adatsorok mögött, s a főbb statisztikai idősorok határozottan bizonyítják létezését a Szovjetunióban is. A cikluselméletek különböző válfajai közül külön figyelmet szenteltek a Kondratyev-ciklus 47–60 éves ciklusperiódusainak, és annak a kőolaj-kitermelésre gyakorolt hatásának.

A Kondratyev-ciklus negyedik hulláma, amely a második világháborúval vette kezdetét, a ma még átmeneti szakaszhatárnak tetsző 2000-es évvel ér véget. Vagyis a hullám kezdőpontja 1945, végpontjának pedig én az 1993-as szovjet rendszerváltást tartom, amely zárószakasz 2001-ben ért véget.

A mából visszatekintve megállapíthatjuk, hogy nemcsak a piaci viszonyok között hat a Kondratyev-ciklus, hanem az államszocialista blokk tervgazdaságaiban is érvényesültek a hatásai. Vagyis magyarázó elméletként alkalmazható a szovjet tervgazdaság növekedési ciklusainak vizsgálatában is.

## A szovjet kőolaj-kitermelés és a K-ciklus

A Kondratyev-ciklus a második világháború utáni szovjet gazdaságtörténeti korszakot is három szakaszra osztja. Az első, 1945–1973 közti szakaszra a folyamatos extenzív bővülés, fellendülés és prosperitás volt a jellemző. A nyersanyagárak egy folyamatos emelkedésben, majd pedig egy kicsúcsosodásban elérték maximális árfolyamukat.

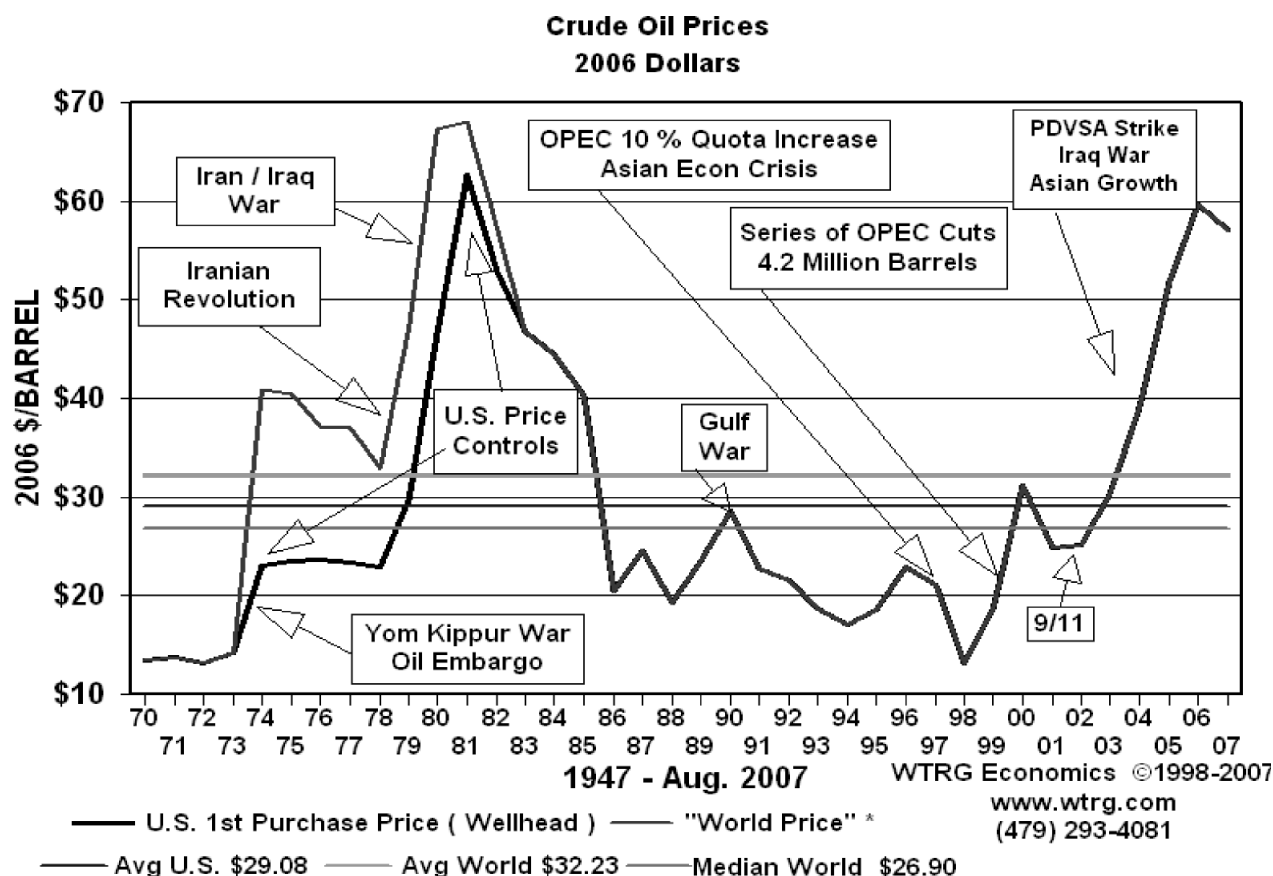
A második, 1973–1993 (2001) közti szakaszban, a Kondratyev-ciklus lefele tartó hullámában a pangásos, depressziós szakaszban következett be a terv-

<sup>9</sup> Gisser, Micha–Goodwin, Thomas H.: Crude Oil and the Macroeconomy: Tests of Some Popular Notions. *Journal of Money and Banking* (1986) No. 18., 120–129.

gazdaság összeomlása. A periódus kezdetét az első olajválság jelöli ki, végpontjának pedig nem egy évszámot, hanem egy szakaszt tekinthetünk. Ennek a leszálló K-ciklusnak a végét a világgazdaságban a nyersanyagárak újbóli robbanásszerű növekedése jelzi, az 1991-es iraki háború és a 2001. szeptemberi terrortámadás, Oroszországban pedig az elnöki rendszer megerősítése a parlament szétverésének évében (1993).

A harmadik szakasz 1993/2001-től tart napjainkig, hiszen a hullám fenntartásának körülményei eddig markánsan nem változtak, nevezetesen az ezredfordulótól (2001) hihetetlen árfolyamrobbanás jellemezte a nyersanyagok és főleg a kőolaj világpiacát. A nyersolaj ára a 2000-es 16,56 dolláros hordónkénti árról 2007-re 147 dollár/hordóra emelkedett.<sup>10</sup>

1. ábra. Nyersolaj árak 2006-os dollárárfolyamon számítva



Forrás: [http://www.wtrg.com/oil\\_graphs/oilprice1970.gif](http://www.wtrg.com/oil_graphs/oilprice1970.gif) (2010-05-03)

<sup>10</sup> Lásd a ciklus következményeit a szovjet kitermelési adatokra: Slavkina, M. V: Triumf i tragegyija: razvtyije nyeftogazovo kompleksa SzSzsZR v 1960–1980-e godi. Moszkva, Nauka, 2002, 36.

A Kondratyev-ciklus nagy hullámai mellett az olajárban megfigyelhető a speciálisan lefutó, 7–13 évenkénti úgynevezett Juglar-ciklus is, amely alapvetően ágazati ciklusként ismeretes.<sup>11</sup> Alsó- és csúcspontjai egybevágnak a nagy olajválságokkal és a hatalmas áremelkedésekkel. A Juglar-ciklus sarokévei a következők voltak:

**1948.** Az első arab–izraeli háború;

**1956.** A szuezi-válság;

**1962.** Az első konjunkturális áremelkedés;

**1973.** Az első olajválság;

**1980.** A második olajválság; az iráni forradalom (1978–1979), az iraki–iráni háború kezdete (1980);

**1990.** Az Öbölháború (1991);

**1999–2001.** Az OPEC 4,2 millió hordóval csökkent a kitermelést. A 2001. szeptember 11-i WTC elleni támadás és következményei; az iraki háború (2003).

A fenti táblázatból megfigyelhető, hogy ezekben az években milyen óriási trendváltozások történtek az árfolyamokban.

A szovjet kőolajipar 1945 utáni időszakát vizsgálva a Kondratyev-ciklus felfelé ívelő, konjunkturális ágában (1973-ig) mindjárt szembeötlő, hogy a centrumországok kapitalista rendszereiben és a szovjet gazdaságban is párhuzamosan lezajló fellendülések azonos hosszúságú hullámokat futottak le. Ennek a történelemben eddig soha nem látott globális bővülésnek a világgazdaság egészén belül is voltak kifejezett nyertesei, úgymint az NSZK, Japán és a Szovjetunió; ennek a dinamikus növekedésnek adta gazdaságelméleti magyarázatát Jánossy Ferenc.<sup>12</sup>

A szovjet gazdaság és nyersanyagtermelés a Jánossy-féle „helyreállítási periódusnak” köszönhetően tudott egészen a 60-as évek végéig olyan imponáló gyorsasággal regenerálódni és kilépni a világpiacra, annak ellenére, hogy a Szovjetunió európai területein a második világháború pusztításai szinte minden üzemet porig romboltak. A helyreállítási periódusok és a Kondratyev-

<sup>11</sup> Tylecote, Andrew: *The Long Wave in the World Economy*. Routledge, London, New York, 1991, 22.

<sup>12</sup> Jánossy Ferenc: *A gazdasági fejlődés trendvonala és a helyreállítási periódusok*. Budapest, KJK, 1966, 37.

ciklus emelkedő szakaszának korszakhatárát jelzik az 1968–1973-as esztendőik.

### **Olajárak és a szovjet kőolajipar 1973-ig; a K-ciklus első hulláma**

Noha sokak fejében a kőolaj és Oroszország együvé tartozik, ez történelmileg nem volt mindig így, hisz még az 1950-es években is a szovjet energiafelhasználás közel kétharmada kőszénen alapult.<sup>13</sup> A nyers kőolajkitermelés ugyan már közel 150 évre, még a cári időkre tekinthet vissza, ám a nemzetgazdaságot meghatározó mértéket csupán az 1960-as évtizedre érte el. A XIX. században feltárt első olajmező a Baku-körzet volt, ez biztosította az akkori világ olajkészletének tetemes részét – a századfordulón már a világ teljes kőolajtermelésének 30%-át adta – ahonnan a Rothschildok segítségével a Shell-vállalat tankerei a Fekete-tengerről szállították el a nyersolajat. A bakui mezők azonban lassan kimerültek, és a második világháború időszakára elvesztették jelentőségüket. Helyüket a nagyobb készletekkel rendelkező volga-uráli (cseljabinszki) térség vette át, amelyet ugyan már az 1930-as években feltártak, de az ott talált olaj kitermeléséhez csak a második világháború alatt fogtak hozzá. Ekkor még a Nyugatra irányuló teljes exportnak csupán 20%-a származott a főleg vízi úton és vasúton szállított nyersolajból. A cseljabinszki mező stratégiai előnye a második világháború folyamán mutatkozott meg, mivel a frontvonalaktól távolabb esett, mint Baku és környéke. 1965-re már ez a régió adta a szovjet kőolaj-kitermelés 72%-át.<sup>14</sup>

Sztálin halálát követően, 1955 és 1960 között a kőolaj-kitermelés megduplázódott. Olyan dinamikus volt ez a növekedés, hogy 1960-ra a Szovjetunió a világ második legnagyobb kitermelőjévé lépett elő az Egyesült Államok után, megelőzve ezzel Venezuelát. 1955-ig alapjában véve az egész kitermelés csak belső fogyasztásra vagy a szovjet blokk országaiba irányult, de 1955 után a Szovjetunió kereskedelme fokozatosan nyitott a Nyugat felé, hogy újra betölthesse azt a szerepet, amelyet már a XIX. század végén betöltött, nevezetesen, hogy a Nyugat nyersanyagszállítója legyen.<sup>15</sup> Ezt követően kisebb-nagyobb

<sup>13</sup> Kudrov, V. M.: Szovjetszkaja ekonomika v retroszpektive. Moszkva, 1997, 65.

<sup>14</sup> Sz. Bíró Zoltán: Az olaj szerepe a szovjet gazdaságban. História (2007) 9–10. sz., 33.

<sup>15</sup> Yergin, Daniel: The Prize: The Epic Quest for Oil, Money, and Power. New York, Simon&Schuster, 1991, 515.

kilengésekkel ugyan, de az egész szovjet időszak alatt nőtt a kitermelés volumene, egészen az 1988-as csúcspontig, amikor több mint 12 millió hordó olaj volt a napi kapacitás. 1953-ban kezdődött meg az első – és a mai napig legnagyobb – kőolaj- és földgázmező kitermelése Nyugat-Szibériában, Tyumen környékén.<sup>16</sup> Ez az év lett a nemzeti gáztermelés szibériai korszakának kezdete. 1972 és 1981 között közel 500%-kal nőtt a kitermelési kapacitás csupán ebben a régióban, és 1983-ra már az összes nemzeti és exportpiaci gázigény felét a szibériai gázmezők elégítették ki. Ekkortól egyre inkább az Urálon túli területekre tolódott át a kitermelés. Ezzel viszont a felvevő, nyugat-európai piacoktól egyre távolabb kerültek a lelőhelyek, és állandó, akut problémaként jelentkezett a szállítás kérdése. Az irdatlan távolságok mellett egy másik probléma is adódott a nyugat-szibériai mezőkkel kapcsolatban. A sarkkörüi lelőhelyekre ugyanis általánosan jellemző a mostoha klíma, vagyis a nyári forróság (akár 35–40°C), a szúnyoginvázió, a katasztrofális útviszonyok valamint a téli mínusz 40–50°C. Mindezen adottságoknak köszönhetően a nyári kitermelési időszak 3–4 hónapra rövidült, és a fúrások is meglehetősen megdrágultak. Hozzávetőlegesen 4–5-ször kerül itt többbe egy hordó olaj előállítása, mint a Közel-Keleten.

A szovjetek az úgynevezett *Hét Nővér*<sup>17</sup> által 1928 óta uralt termelői és szállítási világmonopóliumok mellett alternatívaként léptek a világpiacra az 1950–60-as évek folyamán, hogy az akkorra jelentkező kitermelési többletükre exportpiacot találjanak. Hogy helyet találjanak ezen a korlátozott számú szereplő által ellenőrzött világpiacon, eleinte a világpiaci árak feléért kínálták eladásra az olajat Nyugat-Európának és Japánnak. Újbóli exportőr-kénti megjelenésük – közel fél évszázados szünet után – felébresztette a nyugati és amerikai félelmeket a szovjet gazdasági térnyeréssel kapcsolatban. Főleg az amerikai kormányzat – egyébként megalapozott – félelmeit tükrözi Allen Dulles, a CIA igazgatójának 1958-as, a szovjet gazdasági offenzívával kapcsolatos kijelentése, mely egy washingtoni kabinetülésen hangzott el: „...a szabad világnak egy új veszéllyel kell szembesülnie, hogy a szovjet kapacitások megváltoztatják az eddig stabil olajpiacokat.”<sup>18</sup> A szovjet konku-

<sup>16</sup> Muravlenko, V. P.: *Nyefty Szibir*. Moszkva, Nedra, 1973, 103.

<sup>17</sup> Sampson, Anthony: *A hét nővér*. Budapest, Kossuth Kiadó, 1978. A hét világ cég, amelyek a 60-as évekig monopolizálták az olajpiacot, és diktálták az árakat: Texaco, Gulf, Shell, British Petroleum, Chevron, Mobil, Esso.

<sup>18</sup> Sampson, i. m. 1978, 54.



renciával kapcsolatos aggodalmakra a Nyugat az árcsökkentésben látta a megoldást, a British Petroleum például 1959-ben 10%-kal csökkentette saját piaci árait. A szovjetek olajától való félelem pedig az OPEC megalapítására ösztönözte az olajtermelő arab országokat.

Mindazonáltal az újonnan feltárt mezők kitermelési kapacitásának növekedése révén a Szovjetunió fokozatosan felzárkózott az Egyesült Államok mögé, amely már 1971-re elérte 100%-os kapacitáskihasználtságát saját honi lelőhelyein. Az 1960-as évek közepén jutott el Moszkva abba az állapotba, hogy már jelentős mennyiségű olajat tudott exportálni, 1965-re már a teljes kitermelt mennyiség 30%-a kivitelre került. A megnövekedett igények miatt a tankereken és vasúton való szállítás egyre nehezkesebbé vált, így napirendre került egy csővezeték-hálózat építése Nyugat-Európa irányába. Potenciális felvevőpiacként a Távol-Kelet ekkor még nem jött szóba. Az 1980-as évekre kiépült csővezeték hosszára és a hatalmas távolságra jellemző adalék, hogy Szibériából a kőolaj hatnapos szállítási transzferidőszakot követően érkezik meg Nyugat-Európa finomítóiba. Az állandóan jelentkező szállítási problémák, a szállítási és finomítói kapacitáshiány szorosan egymáshoz kötötte a szovjeteket mint termelőket és a nyugat-európai fogyasztókat, ekkor kialakult közös érdekeltségeik pedig mindmáig összekapcsolják őket.<sup>19</sup> A kölcsönös érdekeken alapuló üzlet része lett, hogy a szovjetek a kitermelési technológiákat a németektől és a japánoktól vásárolták, és ezért mindkét országnak olajjal vagy gázzal fizettek, mivel a földgáz és a kőolaj volt a Szovjetunió egyetlen olyan exportképes terméke, amelyet anélkül exportálhatott, hogy a belső fogyasztás megsínylette volna. Az ebből származó bevételekből – az „olajdollárokból” – pedig finanszírozták az ország keményvaluta-éhségét, amelyre az utóbb radikálisan megugró élelmiszerimport ellentételezéséhez volt szükség.

Az energiahordozókban gazdag lelőhelyek nagy száma és az eltorzult, egydimenziós exportszerkezet árnyoldalai már az 1970-es években kezdtek megmutatkozni a szovjet kiviteli struktúrán belül. A nagyarányú importbevétel, amely a megnövekedett kőolajpiaci áraknak köszönhetően érkezett Moszkvába, valóságos erőforrás-sökként érte az országot. Az erőforrás-sok számos országban, különösen a periferiális államokban – például Nigériában, Venezuelában vagy Mexikóban – a növekvő olajbevételek miatt negatív

<sup>19</sup> Lásd a Nabucco vs. Kék Áramlat vita dokumentumait.

externáliákat eredményezett. A gazdag és jól eladható ásványkincs egyáltalán nem vált a nemzetgazdaság fejlődésének alapjává, hanem sokkal inkább ezen erőforrások felélése következett be. Ezekben az országokban a hatalmi elitek állandó harcot folytattak a nyersanyagforrásokért, ennek következtében pedig virágzott a korrupció. Paradox módon az erőforrásokkal nem rendelkező Kína és Dél-Korea modernizációja mind a mai napig jóval sikeresebb, mint az erőforrásokban gazdag Venezuela, Nigéria vagy Mexikó modernizációja. Ez utóbbi országoknak sokkal több gazdaságnövekedési sokkot kell elviselniük a fluktuáló olajárak következtében.

A közgazdasági szakirodalom *holland-kór*-nak nevezi azt, ha egy adott ország nem tudja hatékonyan felhasználni a hirtelen rászakadt nyersanyag-többletet.<sup>20</sup> Hiába áll nagy mennyiségben és jól eladható áron rendelkezésre országa területén, ennek előnyeit nem tudja kiaknázni. Sokkal inkább átok, mint áldás lesz; több negatív hatást indukál a teljes nemzetgazdaság egészére, mint pozitívat. Ezzel párhuzamosan a nemzeti valuta felértékelődése figyelhető meg, ami tovább sújtja más iparágak exportlehetőségeit is. Az ilyen egyoldalú iparszerkezettel bíró országok rendkívüli sebezhetősége nagymértékben múlik a nyersanyagárak világpiaci módosulásának szeszélyein is. A nyersanyaglelőhely-dependencia negatív hatásainak kiszűrésére a már hatalmában meggyengült szovjet elit az 1980-as években nem tudta véghezvinni az ipar- és az exportszerkezet diverzifikációját.

A Szovjetunió exportösszetétele is a nyersanyagexport-függőség, azaz a „holland-kór” jeleit mutatta, aminek negatív hatásait – az egyoldalú exportszerkezetet – tovább mélyítette a nyersolaj piaci árának drámai esése 1980-at követően, és annak tartósan alacsony szintje 2004-ig. A nyolcvanas évtized végére hasonló helyzet alakult ki, mint a gyarmatosító Spanyolország esetében a XVI. században.<sup>21</sup> Az úgynevezett *erőforrás-átok* – a spanyol történet-szek kedvelt terminus technicusa a spanyol világbirodalom összeomlásának magyarázatára – sújtotta a Szovjetuniót is. Vagyis a túlzott földgáz- és kőolaj-exportbevétel egyedül csak az infláció elszabadulásának kedvezett, miként a spanyol birodalom esetében az Amerikából számolatlanul beáramló

<sup>20</sup> Ebrahim-zadeh, Christine: Dutch Disease: Too much wealth managed unwisely. Finance and Development, Vol. 40 (2003), No. 1. <http://www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/2003/03/ebra.htm> (2010-05-03)

<sup>21</sup> Elliott, John Huxtable: Spain and its World, 1500–1700: Selected Essays. Yale University Press, 1989, 78.

arany és ezüst is – ahelyett, hogy a birodalom fennmaradását segítette volna elő, annak sírásójává vált. Az összeomláshoz vezető út végállomása lett a világhatalmi ambíciók, a „grandeurizmus” feladása. Jegor Gajdar a salamancai iskola analógiájával élve a korabeli Spanyolország esetéhez hasonlítja a Szovjetunió összeomlását.<sup>22</sup> Hisz a spanyol világbirodalom sem vesztett el egyetlen háborút sem, mégis lassan elporladt, s – véleménye szerint – ugyanez történt a Szovjetunióban is, amely egyetlen puskalövés nélkül vonult ki Kelet-Európából és egyéb befolyási övezeteiből.

### **A szovjet kőolajipar az első olajválságtól 1993/2001-ig, avagy a K-ciklus második hulláma**

Míg a nyugati kapitalista centrumállamok a két olajválság idején (1973 és 1980) komoly gazdasági problémákkal szembesültek, addig a Szovjetunióban nem látszottak a gazdasági pangás jelei. Sőt nemhogy nem érintették a válságok, de még profitált is azok árfelhajtó hatásaiból. A Kondratyev-ciklus ekkor kezdődő felszálló ágában, különösen az arany és az olaj áremelkedésének köszönhetően a nemzetközi hitelpiacokon korábban hitelfelvevőként jelen lévő Szovjetunió 1974-re már hitelezőként jelent meg. De ennek a státuszának már 1976-ban vége szakadt: a kedvezőtlen időjárás okozta drámaian rossz gabona-termés ismét hitelfelvételre kényszerítette Moszkvát. Mindez együttesen az élelmiszerimport növekedését és a keményvaluta-készletek apadását eredményezte. A két olajválság, amelyek kijózanítóan hatottak a centrumországokra, semmilyen változtatás kényszerét nem hordozták a Szovjetunió számára. A Kreml és az egész politikai vezetés szentül hitte, hogy a magas kőolajárak korszaka sohasem ér véget. A változást 1982 hozta meg a világpiac csökkenő kőolaj- és gázáraival, aminek a hatása sokkal nagyobb és távlatilag determinálóbb lett minden másnál a Szovjetunió történetének utolsó szakaszában.

Nem túlzás azt állítani, hogy a korabeli világra sokkolóan hatott az első olajárrobbanás, amikor is az 1960-ban megalapított OPEC döntésének következtében közel háromszorosára emelkedett a nyersolaj ára. 1973 szeptemberében az OPEC 3 dollár/hordóról 5,11 dollár/hordóra emelte a nyersolaj világ-

<sup>22</sup> Gajdar, Jegor: A szovjet összeomlás – gabona és olaj. Élet és Irodalom, LI. évf. (2007. július 27.) 30. sz.

piaci árát, majd 1974 januárjában, válaszul az 1973-as jom kippuri háborúra<sup>23</sup> és az amerikaiak beavatkozására, további emelést hajtott végre: 11,65 dollár/hordóban szabta meg a szabadpiaci árát. Ekkor használták a történelem során első ízben az olajfegyvert a kapitalista ipari államok és Izrael ellen. Az egész világ letaglózva szembesült az olcsó energiakorszak végével – hiszen ezek után soha többé nem tért már vissza az árfolyam a korábbiakra jellemző 2–3 dollár/hordó árfolyamhoz. Ennek hozadékaként határozták el a stratégiai olajtározók létrehozását Japánban, az NSZK-ban és az Egyesült Államokban. A 70-es évek folyamán az amerikai stratégiai olajkészleteket 600 000 hordó olajra duzzasztották fel, ami mindmáig közel 30 napos pufferkészletet jelent Washington számára arra az esetre, ha valamilyen újabb válság törne ki.

Magától értetődően a magas árak a termelő és exportőr országoknak kedveztek és kedveznek ma is. Az ebbe a csoportba tartozó Szovjetunió az 1973-as és az 1978–81-es olajárrobbanáskor szintén jelentős devizabevétel-növekedést realizált. Valutabevételei több mint háromszorosára nőttek. Ám e bevételek tetemes része elment az egyre növekvő gabona- és húsimportra. A századfordulón még a világ legnagyobb gabonaexportőrének számító Oroszország az 1970-es évtized végére a világ legnagyobb gabonaimportőrévé vedlett át. A '80-as évtizedben már a világ összes importgabonájának 15%-át a Szovjetunió vásárolta fel.<sup>24</sup> Ebben a „*barrels for bushels*” üzletben csupán Kanadából és az Egyesült Államokból tudott importálni, akiknek viszont dollárban kellett fizetnie. 1984-ben a szovjet gabonaimport már a 42%-át tette ki a teljes belső fogyasztásnak.<sup>25</sup> A rossz termésű 1964–66 közötti éveket figyelmen kívül hagyva 1972 után ez tartós tendencia lett, vagyis minden évben egyre növekvő mértékben és tartósan növekedett a külföldről behozott gabona volumene. 1990-ig csupán egyetlen évben, 1974-ben fordult elő, hogy nem szorult gabonaimportra a Szovjetunió.<sup>26</sup> A dömpingszerű import eredménye lett, hogy 1980-ra a teljes behozatal 15 milliárd dollárral meghaladta a teljes szovjet exportot. Ez egészen 1982–83-ig kezelhető volt a szovjet vezetés számára, köszönhetően a magas olajáraknak és az abból felhalmozott devizakészleteknek.

<sup>23</sup> Az 1973. október 6–26. közötti negyedik arab–izraeli háború.

<sup>24</sup> Píhoja, R. G.: Szovjetszkij Szozjuz: isztorija vlasztyi 1945–1991. Moszkva, RAGS, 1988, 370.

<sup>25</sup> Sz. Bíró, i. m. 2007, 34.

<sup>26</sup> UN Food and Agriculture Organization, FAOSTAT. 2005. Idézi: Gaidar, i. m. 2007, 96.

## 1. táblázat.

Szovjet gabonaimport						
Év	1970	1975	1980	1983	1984	1985
millió tonna	2,2	15,9	29,4	33,9	46	45,6

Forrás: *Socialiszticeszkije sztrani i sztrani kapitalizma v 1986*. Moszkva, 1987. Finanzi i statyisztika.

A nyersanyagárak szárnyalását 1982 után az árak drasztikus zuhanása követte, ami húsba vágó volt Moszkva számára. 1980 és 1986 között a nyersolaj ára 37,42 dollár/hordóról, 14,44 dollár/hordóra esett vissza, további fontos nyersanyagok árával párhuzamosan (a szintén jelentős exportcikknek számító ón ára 8 dollárról 2 dollárra, az ezüst ára pedig 54 dollárról 5 dollárra csökkent).

A folyamatosan csökkenő világpiaci árak következtében a dolláralapú import volumene ezzel szemben folyamatosan növekedett, s a gabonaimport következtében ezen dollárkiadásoknak már csak 40%-át fedezték az olajbevételek. Ekkor, az árcsökkenés és a kitermelési kapacitáscsökkenés kettős nyomásában, radikális lépésre szánta el magát a szovjet vezetés. Egyrészt visszafogta a belső fogyasztást, másrészt a korábban nyomott áron Kelet-Európa szocialista országaiba irányuló olajszállításokat 20%-kal csökkentette, és arra próbálta őket rászorítani, hogy dollárban, ne pedig transzferábilis rubelben fizessenek a kőolajért, földgázért. A keményvalutás nyugati exportot viszont érintetlenül hagyta, hiszen életbevágóak voltak számára a dollárbevételek. Így a belső fogyasztás 1985 és 1995 között közel 50%-kal esett vissza. A szovjet központi költségvetésre az 1970-es és 80-as években jellemző maradt, hogy az államcsőd és az óriási költségvetési többlet között lavírozott, az olajár változásának és a gabona- és húsimport volumenének függvényében. Elegendő volt három rossz év gabonatermése, a zuhanó olajár, és máris finanszírozhatatlanná vált az import.

Ezzel párhuzamosan a már megkezdett és 1980 óta folyamatosan épülő, Nyugat-Európába irányuló csővezetékrendszer finanszírozása is egyre nehezebbé vált. A bajokat tetetözendő, az Egyesült Államokban az 1980-ban lezajlott elnökválasztással a demokrata Jimmy Carter után egy markánsan antikommunista és konfrontatív politikát hirdető új elnök költözött be a Fehér Házba.<sup>27</sup> Ronald Reagan kormányát állandóan aggasztotta a Nyugatra irá-

<sup>27</sup> 1980-ban választották az USA 40. elnökévé a Republikánus Párt jelöltjét, Ronald Reagant.

nyuló szovjet olaj- és gázszállítás. Az amerikai vezetés már 1955 óta a szovjet gazdasági hadviselés egyik adekvát elemének tekintette ezt a fajta exportot. Washington szüntelenül attól tartott, hogy a NATO-n belül létrejövő érdekellettek meggyengítik a szövetséget, és hogy megromlik a Közel-Kelettel korábban normalizált kapcsolata is.

Mivel a hatvanas évek folyamán az Európai Közösség tagállamainak energiabeszerezési politikájában erős volt a diverzifikáció kényszere, így a földgáz-vezeték-rendszer terve, majd annak kiépítése a 70-es években egy új függőséget hozott létre, két jelentős eltéréssel a korábbiakhoz képest. Immár nem a Közel-Kelettől, az OPEC-től, illetve annak kőolajától függött a továbbiakban Róma, Párizs és Bonn, hanem ettől kezdődően a szovjetek által szállított földgáztól. 1980-ra már 67%-kal nőtt az OECD-országokba irányuló szovjet olaj- és gázexport.

A Reagan-adminisztráció nem csak a Csillagháborús Tervet (SDI) hirdette meg, hanem 1982. novemberi nemzetbiztonsági direktívájában (NSDT-66) prioritásként fogalmazta meg a Szovjetunió gazdasági alapjainak tönkretételét is.<sup>28</sup> A két olajárrobbanás következtében megemelkedett árak miatt Nyugat-Európa országai, hogy a közel-keleti olajbeszerzéseiket diverzifikálják, megpróbáltak nyitni a Szovjetunió irányába, és tőle vásárolni földgázt és kőolajat. Az Egyesült Államok erős rosszallással figyelte Bonn, Párizs és Róma kezdeti diplomáciai tapogatózásait a szovjet vezetés irányába. A közös – szovjet és európai vállalatok által kivitelezett – csővezeték-beruházásokat Washington minden eszközzel akadályozni igyekezett. Embargót vezetett be az amerikai olajtechnológiákra. Az Egyesült Államok Export Koordináló Bizottsága és a Védelmi Minisztérium megtiltotta katonai szövetségeinek – értsd: a NATO-partnerországoknak, kivéve Izlandot – hogy alkatrészeket, technológiákat szállítsanak a Szovjetuniónak vagy bármely szövetségesének a csővezetékekhez. Általában a lengyelországi eseményekre hivatkoztak, de tudható volt, hogy a gépészeti és technológiai blokádnak célja csupán a csővezeték építésének a késleltetése. A General Electric sem szállíthatott kompresszorokat a csővezetékek mellé tervezett gázturbinákhoz.<sup>29</sup> A Reagan-adminisztráció jól megfontolt gazdasági érdekeit egy olyan retorikába burkolta, amely szerint a Szovjetunió a Gonosz Birodalma. Semmiképp sem akarta a

<sup>28</sup> Schweizer Peter: Victory: The Reagan Administration's Secret Strategy That Hastened the Collapse of the Soviet Union. New York, Atlantic Monthly Press, 1994, 6–12.

<sup>29</sup> Soviet Pipeline Called Vulnerable. New York Times, 1982. január 21., 3.

szovjetek ölébe lökni nyugat-európai szövetségeseit, illetve nem kívánta, hogy energiatüggőségük kiszolgáltatottá tegye őket Moszkvának. Másrészt a Szovjetuniót sem szándékozta további devizatöbbletekhez juttatni, mert azzal álláspontjuk szerint erősítették volna a szovjet gazdaságot, áttételesen pedig előnyhöz juttatták volna ellenfelüket a fegyverkezési versenyben.

A csővezeték-építéshez szükséges legmodernebb amerikai technológia felhasználásának útjába Ronald Reagan és a Kongresszus sorra újabb és újabb akadályokat gördített. Az amerikai vezetés taktikája abban merült ki, hogy késleltessék, és ezáltal megdrágítsák a kivitelezés folyamatát. A Kongresszusban végül akkor lett teljes a rémület, amikor a Jamal-félszigeten talált földgázt egy német–szovjet konzorcium csővezetékén tervezte Nyugat-Európába szállítani. A német–szovjet egyezmény értelmében a 10–15 milliárd dolláros szindikátusi hitelért, melyet 20 európai bank adott volna össze, elmentételezéseként a szovjetek földgázt szállítottak volna. Ez volt az addigi legnagyobb kereskedelmi tranzakció az ideológiailag szemben álló Kelet és Nyugat között.<sup>30</sup> Az amerikai embargó miatt a technológiát végül a német AEG és Mannesmann adta. Az amerikai Caterpillar gépipari vállalat 1 milliárd dolláros, erőgépekre vonatkozó ajánlatát a Kongresszus megvétózta, és végül az ügylet megghiúsult. Úgyszintén az International Harvester sem szállíthatott kompresszorállomásokot a szovjet csővezetékhez. Ebben az időszakban az összes nyugat-európai gázmennyiség 9%-a érkezett a Szovjetunióból. Még Reagan amerikai elnök és a brit miniszterelnök, Margaret Thatcher közismerten jó személyes kapcsolatát is megterhelte ez az Egyesült Államok és Európa közötti érdekkonfliktus, hisz az európai kormányok joggal tartottak attól, hogy a technológiai blokádnak munkahelyek szűnnek meg, és számos energetikai vállalat mehet csődbe. Angliában a John Brown Nemzeti Energetikai Vállalat esete vált a konfliktus alapjává. A Vasziljev személyesen hívta fel Reagant, és határozottan közölte vele: „A John Brown csődbe megy, Ron!”; ezután azonnal Skóciába repült, hogy elindítsa a szovjetekkel kötött gázügyletben meghatározott, technikai eszközöket tartalmazó szállítmányt – az amerikai tilalom ellenére.<sup>31</sup> A konfliktus kezelése során végül kompromisszum jött létre az európai fejlett államok és Washington között.

<sup>30</sup> A kelet–nyugati közeledés kutatásához érdekes adalék lehet a Détente és a kőolaj- és földgáz-igény összefüggésének megvizsgálása: azaz hogy Willy Brandt nyitására Lengyelország felé 1970-ben és a Détente politikájában mekkora szerep jutott a közös csővezeték-hálózatnak.

<sup>31</sup> Yergin, i. m. 1991, 743.

Eszerint teljes gázigényük maximum 30%-át vásárolják csak a szovjetektől, a további igényeket pedig az északi-tengeri, az abban az időben feltárt, norvég Troll-mezőből pótolják.

A kelet-európai szatellitállamok is egyre nagyobb igényt tartottak a szovjet kőolajra. Egészen 1987-ig összességében többet is kaptak belőle, mint a tőkés európai országok. A X. ötéves terv (1976–1980) keretében a Szovjetunió adta a kelet-európai országok kőolajigényének 86%-át. Ezt a közvetlen ráutaltságot erősítette meg a Barátság 1 és a Barátság 2 kőolajvezetékek átadása 1962-ben, illetve 1972-ben.

## 2. táblázat.

A kőolajexport iránya a Szovjetunióból (Millió tonnában számolva)					
Év	1980	1983	1984	1985	1986
a szocialista országokba	84,8	80	80,6	77,9	85,3
a kapitalista országokba irányuló	30,7	44,8	44	33,3	37,6

Forrás: *Socialiszttyicseszkije sztrani...* i. m. 1987.

Éppen a peresztrojka idején kezdődött meg a szovjet kőolajkitermelés nagyarányú visszaesése, de ekkor még a keményvaluta-ínség miatt tovább tudták növelni az exportot. Hiába lett a Szovjetunió 1984-re a világ legnagyobb földgázkitermelő hatalma, mégsem győzte csupán a nyersanyagexportból finanszírozni a növekvő importkiadásokat.

A tartósan magas olajárakkal kalkuláló optimista szovjet vezetést meglepetésként érte az árakban bekövetkezett radikális csökkenés.<sup>32</sup> 1985-ben a 26,92 dollár/hordó szintről 14,44 dollár/hordóra csökkent az olaj szabadpiaci ára, ez a közel 40%-os áresés pedig súlyosan érintette a szovjet költségvetést.<sup>33</sup> Mivel a nemzeti GDP közel harmada a szénhidrogén-termelésből származott, a legkisebb kedvezőtlen változás is nagymértékben módosította az ország makrogazdasági és külkereskedelmi helyzetét.

1985-re kristályosodott ki igazán, hogy az árcsökkenés mögött alapvetően két tendencia húzódik meg: a mesterségesen magasán tartott fölös kitermelési kapacitások és a lassuló világgazdasági növekedés generálta csökkenő

<sup>32</sup> Oil Price History and Analysis. <http://www.wtrg.com/prices.htm> (2010-05-03)

<sup>33</sup> History of illinois basin posted crude oil prices. [http://www.ioga.com/Special/crudeoil\\_Hist.htm](http://www.ioga.com/Special/crudeoil_Hist.htm) (2010-05-03)



olajkereslet. Ebben az esztendőben Bonnban ült össze az első *Nyugat–Nyugat* konferencia, ahol a fejlett iparosodott államok vezetői a csökkenő árakra és azok hatásaira keresték a megoldásokat. Ekkor már a világpiacon naponta közel 10 millió hordóval több olaj volt jelen, mint amennyire kereslet egyáltalán mutatkozott. Ez az ellátási többlet a stabilitást jelentette a centrumországok számára. Az árak drámai csökkenésére reagálva az OPEC is elérkezettnek látta az időt a beavatkozásra. 1986 júliusában és augusztusában Genovában tárgyaltak az OPEC- és nem OPEC-tagállamok vezetői. Az arab országok képviselői a kitermelés drámai csökkentése mellett érveltek, amit a szovjet küldöttség először elutasított, majd egy kompromisszumos, 100 000 hordós napi kitermelés-csökkentésben állapodtak meg.<sup>34</sup>

A romló exportfeltételek következtében – nevezetesen az alacsony világpiaci árak mellett – a kitermelést az elavult bányászati technológiák és a szi-bériai mostoha időjárási körülmények is nehezítették. A fúrótornyok kitermelési kapacitása rohamosan csökkent, mégpedig nemcsak az elavult technológiákat alkalmazó kutak esetében, hanem már az új kutaknál is.

### 3. táblázat.

Olajfúrótornyok kitermelése a Szovjetunióban 1975–1990 között (Ezer tonnában számolva)						
Év	1975	1980	1985	1988	1989	1990
új kutak	652,2	621,1	447,8	368,4	338,7	314,4
összes kút	1755,8	1167,3	808,4	609,5	549,9	518,1

Forrás: *Toplivno-energetyicseskij kompleks SzSzSzR 1988 g.* Moszkva, 1988.

A kitermelési problémákkal már nem csak a szovjet vezetés volt tisztában, hanem a nemzetközi politikai és gazdasági elit egy része is figyelemmel kísérte és elemezte azokat. Úgy tűnt, határos időn belül a Szovjetunió hamarosan maga is kőolajimportra fog szorulni, hisz a kitermelés folyamatosan csökkent, a kereslet pedig exponenciálisan nőtt. A fiaszkóval végződött afganisztáni beavatkozás is annak volt része, hogy Moszkva – a Perzsa-öböl térségéhez közelebb jutva – ellenőrizhesse a közel-keleti olaj útját. Jimmy Carter, az USA akkori elnöke 1980 januárjában a szovjet expanzióval kapcsolatban leszögezte: „Hogy álláspontunkat teljesen világossá tegyük: bármilyen próbálkozást, amely erővel át szeretné venni az irányítást a Perzsa-öböl felett, az Egyesült

<sup>34</sup> Yergin, i. m. 1991, 761.

Államok elemi érdeke elleni fellépésnek tekintünk, és minden szükséges – akár fegyveres – ellenlépést megteszünk ennek ellensúlyozására.”<sup>35</sup> A nyugat-európai országok ekkor már nem álltak a Szovjetuniót karanténba helyező amerikai embargó mellé, mert féltek, hogy akkor nem jutnak gázhoz Moszkvától. 1977-ben már a CIA is 14 oldalas tanulmányban, *A közelgő szovjet olajválság* címmel foglalkozott az energiahordozók kitermelésével kapcsolatos szovjet problémákkal és a kitermelési kapacitás visszaesésével.<sup>36</sup>

A 80-as évek végére a szovjet- és kelet-európai államszocialista berendezkedés finanszírozásában komoly nehézségek léptek fel, és már a rendszer legitimációja rendült meg azáltal, hogy nagy tömegeknek nem a létbiztonság, hanem a létbizonytalanság lett az osztályrészük. Továbbá a kelet-európai szocialista, KGST-országok lojalitása sem volt tovább finanszírozható az olcsó energiával. A szovjet állam és befolyási övezete viszonyában is egyre mélyebb repedések jelentkeztek, a rendszer eresztékeiben kezdett véglegesen recsegni-ropogni. Politikai értelemben a lélekharang végül Mihail Gorbacsov és idősebb George Bush 1989. decemberi máltai találkozásán kondult meg a birodalom fölött. Ezen a csúcstalálkozón adta fel véglegesen az egész szovjet elit korábbi globális ambícióit.<sup>37</sup> A rendszer erodálódásának visszafordíthatatlan voltát már Jurij Andropov<sup>38</sup> is érzékelte, de a folyamat csak Gorbacsov alatt tetőzött, aki személyesen, deklaráltan a máltai csúcson mondott le végleg Kelet-Európáról mint szovjet befolyási övezetről.<sup>39</sup>

## 1993-tól napjainkig, a K-ciklus harmadik hulláma

1993 és 2001 között játszódtott le a Kondratyev-hullám trendforduló szakasza. Az átmenet záró évének 2001 tekinthető, ez volt többek között a totális nyers-

<sup>35</sup> Stern, Andy: *Oil: From Rockefeller to Iraq and Beyond*. London, MJF Books, 2005, 132. Carter 1980. januári kongresszusi beszédében hangzott el az 1979. decemberi afganisztáni szovjet invázióra reagálva.

<sup>36</sup> A CIA-elemzés részleteiről érdekes adalékokkal szolgál: Barlett, Donald L.–Steele, James B.: *Iraq's Crude Awakening*. Time, 2003. május 19.

<sup>37</sup> Forrás: <http://www.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB298/index.htm>

<sup>38</sup> Jurij Vlagyimirovics Andropov (1914–1984) szovjet politikus, 1982–1984 között az SZKP főtitkára.

<sup>39</sup> Medvedev, V. A.: *V komangye Gorbacsova. Vzgljad iznutri*. Moszkva, Bylina, 1994, 58.

anyag-áremelkedés kezdő éve, az ikertornyok elleni támadás és az afganisztáni háború kezdetének éve, valamint a 3. olajár-sokk máig tartó folyamatának kezdete. A Szovjetunió ekkor zajló bomlása következtében az olajkitermelés addigi integrált volta is megszűnt, a birodalom szétesésével az olajkitermelés is nemzeti olajtársaságok tulajdonába került. Az utódállamok közül Oroszország, Kazahsztán, Azerbajdzsán, Türkmenisztán mint olaj- és gázexportőr, Belorusszia, Ukrajna és Moldova pedig mint nettó importőrök maradtak a piacon. De továbbra is Oroszország rendelkezik a domináns kitermelési kapacitásokkal. 1987–1988-ban, a szovjet kitermelés csúcspontján (12,4 millió hordó/nap) az Orosz Föderáció önmaga 11,4 millió hordóval részesedett a termelésből. Az utódállamok kitermelési arányaira plasztikus adat, hogy például Azerbajdzsán jelenleg a teljes orosz kőolaj-kitermelés 3%-át állítja csak elő.

1977-ben az OPEC még a kitermelés kétharmadát adta, de 1982 volt az első olyan év, amikor a nem OPEC-államok kitermelése megelőzte a teljes OPEC-előállítás mennyiségét. 1989-ben pedig a szovjet kitermelés már több mint kétszerese volt a szaúdínak, és a Szovjetunió a második legnagyobb kőolajexportőrré lépett elő a világon. Ezt a pozícióját Oroszország az 1989–1993-as átmenetet követő visszaesés után is meg tudta őrizni. Pedig ekkorra már napi kitermelése megfeleződött: napi 6 millió hordóra csökkent. Jelenleg az összes orosz devizabevétel 60%-át az energetikai szektor szolgáltatja, amely az exportszerkezeten belül is dominanciával bír: az összes hazai termék 25%-át állítja elő. Jellemzően ugyanez az ágazat Nagy Britanniában csak a GDP 8%-át termeli meg, döntően az északi-tengeri mezők kiaknázásával.

#### 4. táblázat

Hidrokarbon- (gáz és olaj) export						
Év	1998	1999	2000	2001	2002	2003
olaj- és gázexport (milliárd \$)	27,9	31	52,8	52,1	56,3	74
a teljes exportból való részesedés	32,2	36,6	46,1	46,1	46,4	49,2
a GDP %-ában	10,4	15,8	20,3	17	16,3	17,1

Forrás: GURVICH, E. T.: Makroekonomicseszkaja otszenka roli rosszijszkovo nyeftye-gazovovo szektora. *Voproszi Ekonomiki*, (2000) No. 10., 9.

A 90-es évek elején a szovjet kőolajipar együtt omlott össze az állammal, magával rántva a széles tömegek életszínvonalát is. Ezen összeomlás két fő

okaként a szakirodalom a beruházások visszaesését és a nemzetközi olajpiacon lezajlott áranomáliákat nevezi meg.

Az ezredforduló környékén azonban új vállalatok jelentek meg a korábbi romokon. Az alapvető változást ugyanakkor nem a privatizáció hozta, hanem a Kondratyev-ciklus egyik elemeként bekövetkezett nyersanyag-áremelkedés. 2004–2005-re a világpiaci gáz- és kőolajárak emelkedésének köszönhetően az orosz költségvetés újra pluszba került, a fizetések a közsférában nemcsak ismét időben érkeztek meg, hanem emelkedtek is. A GDP pedig a 90-es évekre jellemző negatív növekedésből 2004-ben 7,1%-kal, 2005-ben 6,4%-kal nőtt.<sup>40</sup> Jelenleg az orosz kőolaj-kitermelés a maga közel 10 millió hordós napi kitermelési kapacitásával a második a világon – Szaúd-Arábia után –, valamint Oroszország rendelkezik a világ ismert kőolajkészleteinek 6,4%-ával.<sup>41</sup> Az elmúlt hét évben az orosz GDP közel 30%-os többletre tett szert csak az olaj árának növekedésének köszönhetően. Tanulva a korábban elkövetett hibákból, amikor felérték a magas nyersanyagárakból származó többletjövedelmet, egy úgynevezett *Stabilizációs Alapot*<sup>42</sup> hoztak létre, amelynek csak akkor keletkezik bevétele, ha az olaj világpiaci ára tartósan 27 dollár/hordó felett van. Ennek a 2006-os februári rendelkezésnek köszönhetően az Alap óriási többletet halmozott fel 2000 és 2008 között.

Mivel az orosz költségvetést ma is az olaj világpiaci ára befolyásolja a legnagyobb mértékben, ezért nem lehet közömbös Moszkva számára, hogyan alakulnak az olaj tőzsdei árjegyzései. Érzékelve azt az anomáliát, hogy a három olajfajta (a WTI, a Brent és az Ural típusú) közül az orosz típusúnak a legalacsonyabb az ára a világpiacokon, Putyin elnök még 2008 tavaszán bejelentette: az orosz vezetés elhatározott szándéka, hogy az árak egyrészt azonosak legyenek, másrészt az elszámolási árak ne dollárban, hanem rubelben legyenek jegyezve a nem is távoli jövőben. A világpiaci árak zuhanásával 2008-ban a West Texas Intermediate amerikai jegyzésairaival együtt a

<sup>40</sup> Ellman, Michael: *Russia's Oil and Natural Gas: Bonanza Or Curse?* London, Anthem Press, 2006, 15.

<sup>41</sup> Statistical Review of World Energy 2008. [http://www.bp.com/liveassets/bp\\_internet/globalbp/globalbp\\_uk\\_english/reports\\_and\\_publications/statistical\\_energy\\_review\\_2008/STAGING/local\\_assets/downloads/pdf/statistical\\_review\\_of\\_world\\_energy\\_full\\_review\\_2008.pdf](http://www.bp.com/liveassets/bp_internet/globalbp/globalbp_uk_english/reports_and_publications/statistical_energy_review_2008/STAGING/local_assets/downloads/pdf/statistical_review_of_world_energy_full_review_2008.pdf) (2010-05-03)

<sup>42</sup> <http://www1.minfin.ru/en/stabfund/about/> (2010-05-03)

Brent és az Ural típusú olaj árfolyama is a 150 dollár/hordó közeli árfolyamról 50 dollár/hordóra esett vissza. Megérthetjük ennek jelentőségét, ha felidézzük Medvegyev elnök szavait, aki 2009 elején kijelentette, hogy 50 dollár/hordó ár alatt az orosz költségvetésben deficit keletkezik.

Az orosz energiaforrások kitermelésével kapcsolatban továbbra is a szállítás kérdése a legnagyobb probléma, hisz Kína irányába – amely néhány éven belül az európai piacokat akár meg is előzve a legnagyobb felvásárló lehet – nincs csővezeték. A tervezett útvonallal kapcsolatban pedig a japán kormány azért lobbizik, hogy Irkutszkból Nahodka irányába tartson a vezeték, ne Mandzsúria felé.<sup>43</sup>

A vezeték építésében pedig kulcsfontosságú a magas olajár és a Transznyeft vállalat pénzügyi helyzete. A vállalat ugyanis mintegy 29 000 mérföld csővezetékkel rendelkezik, de ezek a közel harmincéves csövek egyre gyakrabban törnek és repednek meg. Jelenleg a teljes exportnak kevesebb mint 50%-a megy csővezetékeken keresztül, a többit a jóval drágább tranzittal, hajóval vagy vasúton szállítják. Ezek szállítási költségei pedig magasabbak, hordónként közel 5 dollárral, 2003-as árakon számolva.<sup>44</sup>

A 90-es évek folyamán az orosz kőolaj- és földgázkitermelésben az állami többségű tulajdonlás mellett a magántőke is megjelent.<sup>45</sup> A nyugati, „horizontális” fejlődési modellel szemben itt „vertikálisan integrált” iparvállalatok rendszere jött létre. Oroszországban egy holding – vállalatok szövetsége – birtokolja a fúrótornyot, a finomítót és a kereskedelmi vállalatot is. A Szovjetunió összeomlását követően kialakult kapitalista tulajdonátrendeződésben a magánszektor az állami főhatalom mellett jelentős pozíciókat épített ki az energetikai iparágban. Paradox módon helyzetét segítette az óriási szovjet bürokrácia és a gyenge állam kettőssége. Közös érdek lett a privát szektor és az állam mint osztókéss számára az olajárak emelkedése és a növekedés trendje. A korábbi történelmi tapasztalatot mindketten jól megértették: ha az olaj ára emelkedik, akkor Oroszország is emelkedik, a süllyedés viszont presztízs- és hatalomvesztést von maga után.

<sup>43</sup> Nyeftjanoje goszudarsztvo. Novaja Gazeta, (2005. december 22.)

<sup>44</sup> [www.energypolicy.ru](http://www.energypolicy.ru)

<sup>45</sup> Lásd: Petrov, Andrej: Privatizálás a Szovjetunióban. Poszt-Szovjet Füzetek II., Budapest, ELTE Ruszisztikai Központ, 1991, 73.